

Українське громадське життя Києва під владою білогвардійців (1919 р.)

В короткому періоді перебування Києва під владою військового режиму Збройних сил Півдня Росії привертає увагу активізація українського громадського життя. Причому громадська активність українців залишалася доволі високою й після спроби більшовиків 14–17 жовтня захопити Київ, коли серед решти киян запанували суцільна апатія й безнадія. В сучасній вітчизняній історіографії існує певний стереотип, згідно якого у відповідних дослідженнях згадується лише про антиукраїнську політику і дії влади. Про життя української громади не йдеться, тому складається враження, ніби його взагалі не існувало. Мета даної статті — показати громадське життя українців у нестабільний у військово-політичному аспекті період, непрості стосунки із владою, яка декларувала відновлення законності й порядку, певний рівень демократії і, водночас, залишалася на антиукраїнських позиціях. Джерельною базою статті слугувала тогочасна київська преса та свідчення українських діячів.

Національна політика командування Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР) щодо України була ідеологічно обґрунтована у зверненні Денікіна «До населення Малоросії», оприлюдненому 25 серпня. Відмовивши «малоросам» у праві на самовизначення, «білий» режим обіцяв поважати «особливості місцевого побуту». Живання української мови допускалося у місцевих урядових установах, земстві і суді. Національна освіта була дозволена, але позбавлена державного фінансування. Також було обіцяно не вводити обмежень щодо українського друкованого слова¹. Фактично, це було задоволення вимог «національно-культурної автономії», наданої українцям ще Лютневою революцією. Ідео-

---

¹ Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К.: Інститут історії України, 2002. — С. 37.

логи білого руху вважали, що обмежених культурних прав буде цілком достатньо, щоби українці підтримали денікінську владу.

Водночас головною метою Київського відділення Осваг² була визначена боротьба з «українством»³. На будь-які прояви «самостійництва» та «мазепинства» влада реагувала миттєвою забороною. З 6 вересня 1919 р. заборонялося приймати на роботу чиновників, які працювали в урядових структурах УНР та Української Держави⁴. З тих же міркувань була ліквідована неполітична організація Український Червоний хрест, створена в часи української державності. Часопис «Вільна українська школа» притягався до суду за розсилку попередніх номерів 1918–1919 рр., у яких, на думку влади, було «багато агітаційних матеріалів». Однією з причин відмови влади фінансувати українську освіту також фігурували «самостійницькі настрої», які вона поширювала.

Відновлене із встановленням денікінської влади громадське життя Києва у перші тижні було надзвичайно активним. Відновили діяльність місцеве самоврядування, політичні партії і профспілкові об'єднання. Відбулись загальні збори київських адвокатів, вчителів, лікарів, журналістів. Декларований демократичний характер білої влади, попри її «єдинонеділимську» спрямованість, викликав в українській громаді певні ілюзії. Про них свідчив надрукований в офіціозі УНР, газеті «Україна» (Кам'янець-Подільський) «Бюлетень № 1 Комітету українських громадських організацій м. Києва» від 6 вересня (24 серпня) 1919 р., у якому повідомлялося: «Події останнього тижня в Києві дуже розворушили місцеве українське громадянство. Розпорошене за часів більшовицького терору, воно робить спробу нового об'єднання». Йшлося про те, що 6 вересня представники українських політичних партій та громадських організацій

---

² «Осведомительное агентство» — відділ білого уряду, що займався агітаційно-пропагандистською діяльністю, ідеологічним обґрунтуванням внутрішньої політики.

³ Киевская жизнь. — 1919 — 25 авг. (9 сент.).

⁴ Чубинский М.П. На Дону // Донская летопись. — 1924. — № 3. — С. 274.

провели спільну нараду, де обговорили сучасне становище й визначили свої завдання. Вони позиціонували себе як демократичні організації, що стоять на антибільшовицькій платформі. Нарада виробила умови й спільну для всього громадянства платформу для об'єднання: українська державність; Установча українська рада; боротьба з більшовиками; загальне виборче право на демократичних підставах; аграрна реформа; забезпечення громадянських та національних прав.

На основі цієї платформи був створений Комітет об'єднаних українських громадських організацій. Своїм першим завданням він визначив об'єднання найширших кіл українського громадянства, порозуміння з українськими колами по той бік фронту. Другим — захист українських культурних цінностей, оскільки національна політика режиму «загрожує їм повною руйнацією та знищенням»⁵.

Уявити подальшу долю новоствореного об'єднання нескладно. Оскільки Київ жив за законами військового часу, на нього розповсюджувалася Обов'язкова постанова військової влади від 29 серпня 1919 р., яка регламентувала громадське життя міст. Без дозволу влади було заборонено проведення мітингів, зборів і з'їздів; утворення товариств, союзів і т.п. організацій; навіть на постановку театральних спектаклів та кінематограф вимагалася згода державної варті⁶. Дозвіл на створення громадських товариств давав військовий губернатор, отже про подальшу діяльність українського об'єднання у пресі не згадувалося, ймовірно, його перше засідання стало й останнім.

І все ж українське громадське життя у місті поступово відновлювалося, хоча й обмежувалося колом культурно-освітніх питань. Серед національних організацій найбільш активно і помітною була діяльність Всеукраїнського товариства шкільної освіти та Всеукраїнської учительської спілки. Діяла «Просвіта», яка на власний кошт утримувала міську бібліотеку, 4-ту київську гімназію та два дитячих садки. З музично-вокальною комі-

---

⁵ Україна. — 1919. — 19 вересня.

⁶ Киевская жизнь. — 1919. — 27 августа (9 сентября).

сією «Просвіти» співпрацювали всі відомі українські композитори, що на той час перебували в Києві.

Вже у першій декаді вересня розпочалися вистави Товариства українських акторів у Другому міському театрі (колишньому театрі Садовського). У Троїцькому народному домі також виступала українська трупа, у якій брала участь М. Заньковецька. 14 вересня у Купецькому зібранні відбувся перший концерт української церковної музики. 21 жовтня були відновлені український клуб і театральна трупа в Лук'янівському народному домі. Протягом вересня-жовтня театральне й музичне життя було відновлено, щоправда, газети констатували його невисокий рівень порівняно з добою національних режимів.

Позбавлені державної матеріальної підтримки, продовжували попередню наукову діяльність окремі установи УАН. Дівав Український геологічний комітет на чолі з проф. В.І. Лучицьким, персонал якого скоротився втричі. Вдалося зберегти Український геологічний музей, готувалася до видання геологічна карта України. Відновило діяльність Українське наукове товариство, виходили друком нові книжки «України», «Літературно-наукового вісника», «Книгаря», «Нашого минулого»⁷. Було створено Українське релігійно-філософське товариство ім. П. Могили, до якого приєдналося багато російських релігійних філософів.

Комітет охорони пам'яток історії та культури, який існував при УАН, тепер був переданий університету Св. Володимира. В результаті перевиборів головою став М. Довнар-Запольський, товаришем голови — М. Василенко, секретарем — В. Романовський. Археологічну секцію очолила Н. Полонська, архівну — М. Ясинський, секцію мистецтв — Г. Павлуцький. Комітет неодноразово захищав інтереси українців перед денікінською владою, зокрема, виступив за збереження бібліотеки при УАН та виділення для неї приміщень. Він також засудив діяльність комісії Б. Будиловича, яка мала вилучити з крамниць та бібліотек за «протидержавний зміст» біля 70 назв українських книжок. У телеграмі, надісланій до Ростова, комітет вказував,

---

⁷ Промінь. — 1919. — 21 вересня (4 жовтня).

що до списку «протидержавної» літератури потрапили твори С. Єфремова «Єврейська справа на Україні», М. Короленка «Кінець царської влади», Н. Григорієва «Історія українського народу» та ін., у яких не було нічого «самостійницького», і навіть повість В. Винниченка «Солдатики», у якій йшлося про сумну солдатську долю у царській армії⁸.

Відновилася українська демократична преса. 16 вересня під редакцією А. Ніковського та С. Єфремова вийшла газета «Рада», 23 вересня — нова щоденна громадсько-політична і літературна газета соціал-демократичного спрямування «Слово» (редактор і видавець О. Мишта). Серед її кореспондентів були В. Міяковський, Л. Абрамович, В. Садовський, О. Гермайзе та інші діячі. 25 вересня друкування «Ради» було призупинено наказом київського губернатора Г. Чернявського за «самостійницький напрям», який суперечив політиці чинної влади. Натомість 27 вересня з'явилася нова щоденна газета «Промінь», навколо якою гуртувався попередній творчий актив «Ради» — відомі українські діячі Л. Абрамович, М. Вороний, С. Єфремов, П. Зайцев, М. Зеров, М. Івченко, В. Міяковський, А. Ніковський, В. Прокопович, Н. Романович-Ткаченко, Ол. Саліковський, П. Стебницький, П. Тичина⁹. З 1 листопада почав виходити тижневик «Кооперативне слово».

Офіційно політична цензура була скасована й розповсюджувалася лише на питання, пов'язані з армією та воєнними діями. Але вона існувала у видозміненому вигляді. Зокрема, зарубіжні новини можна було подавати лише з російських джерел. Влада жорстко ставилась до «самостійництва» і «мазепинства», у яких апріорі підозрювала українців. Українські газети нерідко виходили з білими плямами від вилучених цензурою матеріалів. З тих же причин інформація про життя УНР була обмеженою. І все ж газета «Промінь» констатувала, що «становище преси після більшовицького одходу безперечно покращало... Тоді власне преси не було. Незалежна громадська думка не мала

---

⁸ Киевская жизнь. — 1919. — 17 (30) сентября.

⁹ Промінь. — 1919. — 2–9 (15–22) грудня.

спромоги вийти на світ і мусила ховатись, збираючи матеріали тільки для майбутнього». Водночас газета звертала увагу, що нинішня влада вдається до обмеження свободи слова в інший спосіб: або визнанням «невірного напрямку» видання, або створенням технічних перешкод — обмеженням постачання паперу для українських видань, закриттям друкарень і т. ін.¹⁰

Оскільки влада упереджено ставилася до громадських акцій українців, вбачаючи в усіх без винятку протидержавне спрямування, вони використовували будь-яку нагоду, щоби зібратися разом. Серед громадських подій, що гуртували українців, в газетах є згадка про похорон 15 вересня померлого від тифу українського поета-«неокласика», секретаря товариства “Музагет” В. Кобилянського. Зібралось багато українських громадських діячів, письменників, артистів, школярів в національному вбранні. Урочиста траурна процесія пройшла від Олександрівської лікарні на Байкове кладовище, співав хор, виголошувались промови¹¹. 24 жовтня відбулися панахида по М. Лисенку у Софійському соборі та вечір його пам'яті у Музично-драматичному інституті, в яких взяли участь представники від українських культурних організацій. Серед більш оптимістичних заходів можна згадати кооперативне свято з нагоди відкриття лісопильного заводу Київського кредитного союзу кооперативних установ («Союзбанку»), що відбулося 9 вересня. 17 вересня традиційне свято української кооперації пройшло у приміщенні Молодого театру на вул. Прорізній¹².

Деяка частина українського громадянства, причому не лише політичні діячі, а й творча і наукова інтелігенція, працівники освіти і культури, залишили столицю в січні 1919 р. разом із державними установами УНР. Радикальні українські соціалістичні кола, об'єднані навколо УПСР (боротьбистів) та УСДРП (незалежних) свідомо чекали приходу більшовиків і були готові до співпраці з ними. У Києві залишилася також та частина свідо-

---

¹⁰ Промінь. — 1919. — 19 жовтня (2 листопада).

¹¹ Рада. — 1919. — 3(16) вересня.

¹² Промінь. — 1919. — 14(27) вересня; 19 вересня (2 жовтня).

мого українського суспільства, яка не сприймала радикалізму Директорії і була критично налаштована до її внутрішньої політики. Вісім місяців радянського режиму переконали ліберально-демократичне українство, що саме більшовизм є головним ворогом української державності. Діяльність українських політичних партій, крім тих, що перейшли на платформу радянської влади, була заборонена, «всякі прояви українського життя, навіть в цілком совєцьких формах, мусили припинитися остаточно»¹³. До цього додавалися спрямована проти українського селянина земельна і продовольча політика та «червоний терор» до усіх без винятку «класово ворожих елементів».

Встановлення порядку й законності, гарантія білим режимом демократичних свобод, навіть при обмеженні національних прав давали українцям надію на відновлення національного громадського життя. Підводячи перші підсумки перебування денікінців у Києві, «Промінь» писав 27 вересня: «Відділи Добровольчої армії, б'ючи людожерні зграї більшовиків, місяць назад вступили в наш старий Київ, ... принесли з собою гарантії обивательського спокою, зменшили на ринкові ціни і дали змогу знову розпочати занепалі за більшовицького панування демократичні справи нашого культурного життя. Нахил нової влади до культурних і правових норм дає нам надію, що незабаром буде знайдено путь до взаємного порозуміння».

Газета «Слово» у своєму першому номері від 21 вересня зазначила, що «вступили ми в новий етап нашої історії», щоби «продовжувати свій дальший путь на шляху відродження». Сучасне завдання газета бачила в тому, що «мусить бути встановлений ясно і недвозначно спільний єдиний фронт всіх тих елементів, для яких головне — необхідність боротьби з більшовицькими і напівбільшовицькими експериментами. А також — боротьби з усякими реставраційними спробами і заходами». Далі зазначалося, що «...утворення цього фронту вимагає певних поступок, певних компромісів».

---

¹³ Промінь. — 1919. — 11 (24) жовтня.

У наступному номері газети думка про єдиний фронт розвивалася і поглиблювалася. Напередодні білими військами були взяті Курськ, Бахмач і Конотоп, остаточно перемога над більшовиками ставала все більш реальною. Тому у невеличкій замітці «До згоди» йшлося, що на порядку дня має стати об'єднання всіх державницьких елементів країни для боротьби з більшовиками. Мусить бути вироблена спільна платформа для об'єднання сил під прапорами Добровольчої армії і тими силами, що об'єднані з Петлюрою, оскільки і ті, і другі мають спільного ворога і спільну мету — боротьбу з більшовизмом¹⁴. Наскільки подібні сподівання були далекими від реалій видно з того, що вже наступного дня УНР змушена була офіційно оголосити війну ЗСПР.

Як виявилось, пропонуване об'єднання не лише офіційна влада, а й російська демократія бачили дещо по-іншому, ніж українці. Газета «Киевская жизнь», яку видавали російські соціал-демократи (меншовики), у передовій статті схвально відгукнулася про позицію газети «Слово» і додала, що за першим кроком до об'єднання треба зробити ще один маленький крок. «Цей крок — єдина Росія»¹⁵, — стверджувала російська демократія. «Слову» довелося вступити у полеміку з нею й доводити, що єдиний фронт у боротьбі проти більшовиків і єдина Росія — це різні речі.

Разом з тим, військові успіхи білих і швидкий, як здавалося, крах більшовизму, змушували українців йти далі й визначатись у питанні про об'єднання на державному рівні. Це зробив на шпальтах того ж «Слова» його провідний публіцист, відомий український політик В.Садовський. У статті «Самостійність і федерація» він докладно проаналізував попередній хід державотворення і зробив висновок, що самостійність не врятувала від більшовизму, й існування «більшовицького оазису» у Москві є перепорою для налагодження й розвитку нормального життя в Україні. Тепер, за сучасних політичних обставин, з'явилось

---

¹⁴ Слово. — 1919. — 10 (23) вересня.

¹⁵ Киевская жизнь. — 1919. — 10 (23) септєбря.

нове, спільне з іншими частинами колишньої імперії, завдання — боротьба з більшовизмом у всеросійському масштабі. Реальним об'єднанням державницьких елементів, що протистоять більшовизму, автор вважав Збройні сили Півдня Росії, хоча й бачив, що у білому таборі є певні групи з відверто реакційними цілями. У підсумку він стверджував: «Оголошення самостійності України було тим тактичним кроком, який при тодішніх політичних обставинах був необхідним і виправданим». Але відмінні обставини сьогодення «утворюють об'єктивну необхідність поставити на порядок дня справу федерації», причому це має бути зроблено політичними групами обох таборів¹⁶. Політична програма, викладена В. Садовським, по суті повторювала Федераційну грамоту гетьмана П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р.

Оприлюднена «Словом» політична позиція не знайшла одностайної підтримки громадськості. Фактично, вона не гуртувала, а роз'єднувала українців. У відповідь на заклик до об'єднання головний редактор «Променя» А. Ніковський зі сторінок газети заявив, що він не готовий єднатися не лише з ЗСПР, але й з російськими демократами з «Киевской жизни». Водночас газета прямо критикувала політику білої влади щодо України, у якій не було нічого нового, порівняно із старою Росією. Замість України знову з'явився «Південь Росії» та поділ на три, нікому незрозумілі генерал-губернаторства. «...Це надзвичайно симптоматично, що нові спроби ніби оздоровлення державного життя починаються як раз з того місця, на якому зламала собі в'язи стара державність», — констатувала газета¹⁷. Можна припустити, що думка «Променя» більше відповідала настроям українців у Києві, і з розвитком подій вона ставала все більш поширеною.

Відверто негативно виступ «Слова» був зустрінутий у Кам'янці-Подільському. Згодом стало відомо, що ЦК УПСР виключив В. Садовського з лав партії за участь у газеті «Слово», яка «провадить антинаціональний курс, проповідує ідею федерації і угоди з Добровольчою армією». У відповідь редакція

---

¹⁶ Слово. — 1919. — 13 (26) вересня.

¹⁷ Промінь. — 1919. — 17 (30) вересня.

«Слова» заявила, що вона «веде лінію української реальної соціал-демократичної політики», тоді як ЦК партії відірвався від більшості пролетаріату, від районів робітничого руху, й подібні його постанови «перетворюють партію в секту»¹⁸.

Подальший розвиток подій призводив до певної переоцінки своєї позиції й «Словом». В усякому разі, у редакційній статті «На роздоріжжі» 25 вересня газета вже змінила акценти і тепер, шукаючи спільну мову з денікінською владою, закликала її до співробітництва з суспільством. «До державних і адміністративних справ треба підходити обережно і обходитися тут без допомоги широких громадських мас, без їх довір'я і співробітництва неможливо», — писала газета. Розвиваючи цю думку, 12 жовтня вона знову наголошувала, що «справжня державна політика мусить полягати на утворенні коаліції всіх державних елементів, причому головне місце в цій коаліції відповідно до наших обставин має займати селянство». 14 жовтня газета висловлювала занепокоєння тим, що «у владі не задіяні місцеві елементи. Як колись за кожною серйозною справою відсилали до Петербурга, так тепер до Ростова. Старі методи проглядають у ставленні до українського руху, у тій ролі, яку відіграють Шульгини і Савенки».

На початку листопада ситуацію, яка дедалі ускладнювалася, проаналізував В.Садовський у статті «Російське громадянство і українська справа». Він з жалем писав про погіршення становища українства, наступ на головні досягнення національного руху — школу, книгу, елементарні права українців. І відзначав, що серед цієї «оргії руйнування» українці залишаються самотніми, не відчувають жодної організаційної підтримки з боку російської демократії. Російська демократія не спромоглася на жодну акцію на захист національних прав українців. «Тепер думати і говорити про якесь порозуміння цілком безцільно, — підводить підсумок автор. — В боротьбі за наші права ми

---

¹⁸ Киевская жизнь. — 1919. — 16 (29) сентября; Слово. — 1919. — 15 (28) жовтня.

мусимо йти одні»¹⁹. Таким чином, ставало цілком очевидним, що співпраця як із владою, так і з російською демократією, до якої щиро прагнули українці в інтересах спільної боротьби проти більшовизму, не відбулася. І сталося це не з вини українців.

Наскільки можна судити з української преси, контакти між українцями, що опинилися по різні боки фронту, були обмеженими. В усякому разі, інформація у кам'янецьких газетах щодо становища у Києві, життя української громади подавалася з великим запізненням і носила не завжди достовірний характер. Зрозуміло, що у київських газетах з цензурних міркувань відповідна інформація також була вкрай обмеженою. Але є деякі факти, що свідчать про критичне ставлення ліберального українства до політики Директорії. 10 жовтня у «Промені» з'явилася стаття А. Ніковського «Національний більшовизм», у якій автор глузував з приводу наказу міністра освіти Директорії Н. Грігорієва про вилучення з бібліотек біля ста назв «антиукраїнських» книжок, до яких потрапили навіть такі класичні твори як поема «Полтава» О.Пушкіна та роман «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича.

Серед проблем міського життя особливе занепокоєння української громади викликала освіта. Не вистачало шкільних приміщень, практично всі будинки потребували ремонту, бракувало підручників, не було запасів палива на зиму. Головною причиною, безперечно, був брак коштів — за денікінським законодавством українській школі було відмовлено у державному фінансуванні. Навіть прихильники білої влади вважали таке рішення помилковим. Полтавський комітет кадетської партії звернувся з приводу наказу про українську освіту до Особливої наради, де вказав, що подібне рішення «...може бути сприйнято як акт відновлення боротьби з українським національним рухом». Комітет партії вважав за необхідне переглянути це розпорядження в дусі прихильного ставлення до національних потреб українців²⁰.

---

¹⁹ Слово. — 1919. — 26 жовтня (8 листопада).

²⁰ Киевская жизнь. — 1919. — 5 (18) сентября.

Попечителем Київського учбового округу денікінці призначили відомого українофоба, ректора університету Св. Володимира проф. Є. Спекторського. Делегації представників чотирьох українських гімназій, яка 17 вересня звернулася з клопотанням про фінансову допомогу, він відверто заявив: «Оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту»²¹.

Іншим було ставлення до української освіти демократичної громадськості Києва і перш за все вчителів. За роки революції у свідомості освітян Києва відбулися значні зміни. У 1917 р. більшість київського вчительства негативно сприймала перші кроки українців у створенні національної освіти. Тепер вони займали цілком відмінну позицію. 14 вересня правління Все-російського учительського союзу — профспілки вчителів, яка об'єднувала представників різних національностей, оприлюднило резолюцію про рівноправність мов в освіті. 18 вересня резолюція стала предметом обговорення на багатолюдних зборах Київської організації союзу. Думки розділилися, частина вчителів не погоджувалася з резолюцією, але більшість вважала рішення влади щодо української освіти несправедливим. 27 вересня питання було повторно поставлене й проголосоване на учительських зборах. Більшістю (259 проти 137) було ухвалено постанову вважати позицію правління правильною і затвердити резолюцію: «Народ український, так само як руський, польський і єврейський, має право на свою національну школу на рідній мові... Визнання з боку держави за українцями права творити свою школу, культуру та літературу дасть можливість народу українському внести свою лепту до скарбниці світової культури. До проведення в життя цих принципів... учительство м. Києва закликає владу і суспільство»²².

Міська дума також підтримала домагання українців. Член управи, голова міського комітету з народної освіти А. Ярошевич

---

²¹ Рада. — 6 (19) вересня.

²² Киевская жизнь. — 1919. — 1 (14), 6 (19) вересня; Промінь. — 1919. — 17 (30) вересня.

24 вересня зробив доповідь, у якій запропонував залишити українські школи, мотивуючи це як правом українців на освіту рідною мовою, так і тим, що вони були відкриті Миською думою, і за це рішення голосували усі гласні, в т.ч. й «непартійного руського блоку». Миська управа ухвалила: «1)принципово вважати необхідним існування у Києві учбових закладів з викладанням на українській мові; 2)порушити перед генералом Денікіним клопотання про надання Київському міському самоврядуванню права утримувати за свій рахунок такі заклади»²³. Військова влада залишила це рішення без уваги. І хоч Миська дума ще неодноразово порушувала перед нею питання щодо української освіти, поліпшити її становище вона не змогла.

12 жовтня представники Товариства шкільної освіти знову відвідали проф. Спекторського з ряду нагальних питань української освіти у місті. З огляду на реакцію громадськості, його тон дещо змінився, тепер він обіцяв, що українські школи отримають державну підтримку, але не раніше Різдва, коли буде остаточно з'ясований відповідними ревізіями рівень і стан української освіти. «...Треба викинути із шкіл всякий «самостійницький дух», а також почистити персонал, позбавивши його відомих, яскравих самостійників», — резюмував Спекторський²⁴.

23 вересня газета «Промінь» оприлюднила відозву Товариства шкільної освіти (ТШО) «До українського вчителства і громадянства», яка закликала «...готуватися взяти замість держави на свої плечі весь тягар справи національної освіти». У 1919 р. національну освіту рятували він занепаду самі українці, які, сприймаючи це як свій громадський і патріотичний обов'язок, виявили надзвичайну активність. Рух на допомогу школі набув всеукраїнського характеру, не залишилося байдужим й українське громадянство Києва. Пожертви у фонд ТШО робили окремі громадяни й колективи, ухвалювалися рішення про відрахування певного проценту від заробітних плат і доходів. Найбільшу допомогу надали кооперативи. Кооператив «Городской потреби-

---

²³ Киевская жизнь. — 1919. — 12 (25) вересня.

²⁴ Слово. — 1919. — 24 жовтня (8 листопада).

тель» на своїх зборах ухвалив перерахувати на потреби української освіти у Києві 200 тис. крб., а загалом київські кооперативи виділили 3 млн. крб. Товариство ПОЮР²⁵ виділило 500 тис., потім ще 1 млн. крб., ухвалило перераховувати 1% з усіх укладених угод. Загальні збори службовців Українського кооперативного страхового союзу ухвалили відраховувати 2% доходів на українську школу. Масовим явищем були благодійні акції, вистави і концерти, які влаштовували як професійні актори, так і аматори. Благодійний концерт на користь Товариства шкільної освіти дав хор під керівництвом В. Верховинця. У Троїцькому народному домі відбулась вистава «Дві сім'ї» за участю М. Заньковецької. У Другому міському театрі — «Запорожець за Дунаєм». Преса широко висвітлювала участь в акціях відомих громадських діячів, митців, корифеїв української сцени.

Газета «Слово» за ініціативи читача Микитенка звернулася 31 жовтня до українців із закликом: «35 мільйонів українців, даючи по 1 карбованцю на рік, можуть утримати тисячі шкіл. Невже ви не дали ще того карбованця?» й розпочала збір пожертвувань. На шпальтах газети щодня друкувалися списки благодійників, усього було названо 468 прізвищ. Найбільші пожертви поступили від громадян І. Терпила (1000 крб.), В. Верховинця (500 крб.), М. Прокоповича (500 крб.).

Збір коштів на українську школу став всенародною справою. «Хочеться підкреслити ще один, важливий з громадського боку факт, — писав «Промінь», — активну підтримку громадянством всіх національностей української школи. І це тоді, коли життя котить під прапором виразної громадської байдужості. Тим часом на українську школу дають росіяни (Одинець, Зарубін), євреї (Зільберфарб, Фрумін); несуть свою долю робітники (Центральне бюро профспілок, залізничники, мірошники, друкарі); солідно відгукуються кооперативи... Простежте за виставами протягом тижня і ви побачите, що як не одна, то дві вистави призначаються на збільшення шкільного фонду»²⁶.

---

²⁵ Потребительское общество Юга России.

²⁶ Промінь. — 1919. — 2–9 (15–22) грудня.

Завдяки громадській ініціативі українські освітні установи змогли приступити до навчання. Першою розпочала навчальний рік 26 вересня 1-ша українська гімназія ім. Т. Шевченка. Усього ж число українських шкіл у місті скоротилося з 19 до 14, з яких було 5 гімназій. Навчальний процес в усіх київських школах через матеріально-побутові умови відбувався з великими ускладненнями. Катастрофічна нестача фінансів позначилася й на російській школі.

Далеко не в повному обсязі, проте відновила навчання українська вища школа. Для цього керівництву Українського національного університету (ректор Ф. Сушицький, професори Г. Павлуцький та О. Корчак-Чепурківський) довелося відвідати Ростов. В результаті університет отримав статус приватного вузу, що утримувався на приватні кошти. Він знову ділив приміщення з університетом Св. Володимира, оскільки будинок військового училища, наданий йому у 1918 р., використовувався для потреб армії. На відміну від університету Св. Володимира, який так і не розпочав навчання студентів, український університет відновив його з середини жовтня. Заняття відбувались на історико-філологічному, юридичному та частково медичному факультетах. І хоч проходили вони у неопалених приміщеннях, проте студенти були налаштовані бадьоро²⁷.

Українська академія мистецтв також існувала як приватний заклад. Її фінансування взяло на себе ТШО. Заняття розпочалися 21 жовтня в новому приміщенні по Георгіївському провулку у трьох майстернях: композиції і народного орнаменту (В. Кричевський); фрески, мозаїки і монументального мистецтва (М. Бойчук), графіки (Г. Нарбут). Загальні предмети читали М. Макаренко та Д. Щербаківський. Передбачалося відкриття ще чотирьох майстерень. У списках студентів значилося 253 особи. Розпочалися заняття в українському відділі педагогічного (Фребелівського) інституту, серед викладачів якого були П. Тутковський, Є. Перфецький, В. Верховинець, В. Зіньківський, В. Артоболов-

---

²⁷ Слово. — 1919. — 13(26) листопада.

ський. Діяла Українська драматична школа з вечірньою формою навчання.

Важливу роль у житті киян відігравала церква. І хоч радянська влада демонструвала негативне ставлення до релігії та пропагувала атеїзм, ставлення населення до церковних обрядів не змінилося. За спостереженнями газет кількість відвідувань київських храмів за більшовиків навіть збільшилася. Не скоротилося й число зареєстрованих у церкві шлюбів та народжень, хоча узаконені були й цивільні обряди²⁸.

Керівництво Київською єпархією здійснював спочатку єпископ Назарій, 30 вересня його заступив митрополит Антоній, відомий українофоб та антагоніст української церкви. 16 вересня відновила свою діяльність Єпархіальна рада. Стоячи на сторожі «єдиної неділимої Росії», керівництво Київської єпархії розпочало відкриту боротьбу з українським церковним рухом. Проголошена законом Директорії 1 січня 1919 р. Українська автокефальна церква не була визнана Російською православною церквою. Але за радянської влади у Софійському та Микільському соборах, а також в Андріївській церкві богослужіння відбувалися українською мовою. Тепер церковна влада вирішила повернути храми їх попередньому причту. Єпископ Назарій звернувся листовно до губернатора з проханням припинити службу Богу у згаданих церквах.

26 вересня до Андріївської церкви прибув поліцейський чин, який змусив парафіяльну раду дати підписку, що надалі богослужіння буде вестися церковнослов'янською мовою. Наступного дня, коли парафіяни зібралися на вечірню службу, їм про це було повідомлено. Покинувши храм, віруючі влаштували імпровізоване богослужіння навколо нього, вони стали на коліна, молилися й співали. Скандальна подія привернула увагу сторонньої публіки, зібралося багато людей. Частина з них, налаштована антиукраїнські, лаяла «сепаратистів» і «мазепинців». Але як виявилось, в українців знайшлося достатньо

---

²⁸ Киевская жизнь. — 1919. — 6 (19) вересня.

симпатиків. Люди обурювалися: «Євреям вільно молитися, як хочуть, штунді вільно, а православним українцям — не вільно!» Більшість публіки була на боці українців і доводила, що нікому й ніде не можна забороняти молитися, як він хоче. Люди зійшлися на тому, що подібні дії церковної влади штовхають українців до сепаратизму²⁹.

Незважаючи на заборону, богослужіння українською мовою не припинялися. Наприкінці вересня церковна влада розпочала слідство, відсторонивши від служби священників і дияконів В. Липківського, Н. Шараєвського, М. Ольшевського, П. та І. Тарнавських, С. Пилипенка, М. Грушевського, О. Дурдуківського, А. Нездельницького, Ф. Гаркавенка, С. Хрипка. Їх звинуватили у непокорі єпископській владі та рішенню Всеукраїнського церковного собору — проведенні служби українською мовою. Аргумент, що вони керувалися волею народу, був визнаний духовним начальством «цілком неспроможним». Згідно до канонічних правил покарання передбачало позбавлення сану. Поки ж священникам заборонялося служити, в надії, що вони розкаються³⁰. Священники не розкаюлися. Слідство тягнулося мляво більше місяця, але жодних висновків не дійшло. Конфлікт навколо українських парафій викликав обурення й палкі дебати серед членів Київського релігійно-філософського товариства. Думки науковців розділилися, частина членів товариства підтримала українців.

На численні вимоги віруючих та громадських організацій про надання церковних приміщень, влада змушена була дозволити з 11 жовтня українську службу у Макаріївській церкві Софійського собору, яка виявилась надто малою, щоб вмістити усіх віруючих. Місіонер російської православної церкви в Україні священник С. Потехін 10 жовтня на засіданні місіонерської ради виступив з доповіддю, у якій констатував, що український церковний рух навіть у Києві глибоко вкоренився серед насе-

---

²⁹ Промінь. — 1919. — 14 (27) вересня, 17 (30) вересня.

³⁰ Там само. — 18 вересня (1 жовтня).

лення і закликав вищу церковну владу піти назустріч православному українцям та надати їм церкви для богослужінь³¹.

В жовтні була утворена Об'єднана рада українських парафій. Вона визначила найближчі цілі і завдання, виконання яких вже йшло повним ходом: переклад служб божих і складання збірників промов; розвідки з історії української церкви; складання популярних книжок релігійно-морального змісту, підручників для шкіл, переклад богословської літератури; видання всіх зазначених творів; організація українських парафій, утворення кадрів духовних осіб для українських причтів, заснування релігійно-просвітницьких товариств³². На початку листопада делегація ради відвідала митрополита Антонія, з яким було досягнуто порозуміння з ряду питань. Завдяки клопотанням ради з 7 листопада було дозволено службу у більш просторій Теплій церкві того ж Софійського собору. І хоч у церквах, де раніше служили українці — Микільському соборі та Андріївській церкві — тепер на вечірню службу приходило не більше 10–15 осіб, їх так і не повернули українській громаді.

Ідеологія російського націоналізму не знаходила підтримки у Києві, де за переписом березня 1919 р. 42,6% населення складали росіяни, 25% — українці, 21% — євреї, 6,8% — поляки³³. Вона зазнала цілковитого краху ще у 1917 р., й намагання згуртувати під її гаслами суспільство у 1919 р. було фатальним політичним прорахунком ЗСПР. На те, що у Києві панує песимізм, тоді як «Ростов повний віри і ентузіазму», вказувала чорносотенна преса у статті з промовистою назвою «Столиця, яка відцвітає» ще 11 жовтня³⁴. Ймовірно, підставами для песимізму від початку могли слугувати конфлікти з міським самоврядуванням, прихований антисемітизм влади, дискримінація української мови і культури. «Надлом, що стався в громадському житті Києва після нальоту більшовиків, не минає. Панує

---

³¹ Слово. — 15 (28) жовтня.

³² Промінь. — 1919. — 18 (31) жовтня.

³³ Слово. — 1919. — 21 вересня (4 жовтня).

³⁴ Вечерние огни. — 1919. — 28 сентября (11 октября).

загальна непевність, не бачимо творчої роботи, не бачимо волі до цієї роботи. Місто перебуває у владі чуток... Складається важка атмосфера, яка гальмує всякий живий почин, яка утворює непереможну перешкоду для будівничої праці», — констатувало «Слово» 29 жовтня.

Апатію і байдужість суспільства газета вважала результатом «одірваності сучасної влади, її ізоляції від місцевих елементів, місцевих громадських сил... Ті громадські елементи, на які спирається сучасна влада — Шульгини, Савенки, по своєму соціальному значенню уявляють настільки незначну силу, що спиратись лише на них, думати врятуватись за їх допомогою і налагодити державне життя їх силами було би неприпустимою помилкою». Щоби перебороти панічні й байдужі настрої, треба спиратись на місцеві елементи, впроваджуючи в державному будівництві курс, який відповідає їх вимогам і потребам³⁵.

Думкам української соціал-демократії були суголосні висновки кадета В. Вернадського, який весь час денікінської влади мешкав у Києві. У своєму щоденнику вчений пильно відстежував усе, що відбувалося в білому таборі, характеризував і аналізував думки і настрої, що панували у Києві. 4 листопада він записав, що «важкий настрій Києва», підсилений побутовими негараздами, створює влада, де «зібралися «чорносотенники». У Києві, вважав Вернадський, до добровольців ставляться гірше, ніж в інших містах, адже владу не підтримують: 1) українці; 2) євреї; 3) демократичні кола. В усьому винна політика влади, у якій зараз мало державності, «замість єднання — розбрат»³⁶.

Попри загальні негаразди, українська громадськість Києва не перебувала у стані відчаю й бездіяльності. «Єдине, в чому ми можемо позаздрити українцям — це їхньому бадьорому, безжурному настрою, який так різко відрізняється він панічного настрою київського обивателя»³⁷, — відзначали російські газети вже після спроби більшовиків захопити місто. Загальний тон

---

³⁵ Слово. — 16 (29) жовтня.

³⁶ Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. — К., 1994. — С. 176.

³⁷ Вечерние огни. — 1919. — 28 сентября (11 октября).

української преси також був більш конструктивним у порівнянні з російською.

Трохи згодом ті ж газети «Молва», «Объединение», «Вечерние огни» констатували, що в українських колах після періоду суму знову починається підйом настрою і життєдіяльності. «Відкритою політичною діяльністю українці в Києві, звісно, не займаються, — писали «Вечерние огни», — але «Українбанк», «Дніпросоюз» та ін. кооперативи перетворились на маленькі клуби, де українці збираються, балакають на рідній мові і обговорюють політичні і громадські новини. Велику увагу українці приділяють релігійним питанням»³⁸.

Російське громадське й культурно-мистецьке життя після того, як місто пережило напад більшовиків, поступово занепадало. Припинили вихід газети «Киевский курьер» та «Объединение», місто залишали відомі актори, співаки, театральні режисери. Виїхав до Харкова цирк «Чинізеллі». Натомість, в жовтні-листопаді активізувалося українське культурне життя. 23 листопада був відкритий сезон колективом драматичних акторів колишнього Державного театру, який тепер називався театр ім. Т. Шевченка. Його очолили режисери О. Загаров та Г. Юра, серед акторів були Г. Борисоглібська, В. Барвінок, Л. Гаккебуш, Н. Дорошенко, А. Залєвська, М. Заньковецька та ін. Театр відновив свій попередній класичний репертуар³⁹.

За ініціативи оперних співаків склався Український вокальний ансамбль на чолі з К. Стеценком, який складався з хору (15 осіб) та кобзарської капели (6 осіб). Зразком для нього слугувала Державна капела О. Кошиця, створена за Директорії для поширення й пропагування українського мистецтва. В репертуарі переважали твори українських композиторів, в кобзарської капели — думи, марші, кантати. Ансамбль збирався вести концертну діяльність, а згодом також планувалася подорож до Західної Європи.

Яскравою громадською акцією став концерт на користь безробітних українських акторів, влаштований 21 листопада

---

³⁸ Вечерние огни. — 1919. — 12 (25) октября.

³⁹ Слово. — 1919. — 17 (30 листопада).

Всеукраїнською профспілкою діячів театрального мистецтва. Диригентом виступав В. Верховинець, конферансьє — Л. Курбас. У першому відділенні відбулась вистава «Гетьман Дорошенко». У другому був запланований концерт артистів опери та вокального ансамблю, який довелося скоротити через те, що відключили світло. 23 листопада у залі Коопцентру відбувся другий концерт вокального ансамблю, який пройшов з великим успіхом. 5 грудня артистичними силами був влаштований вечір пам'яті Т. Шевченка.

Продовжували діяти українські видавництва. Зокрема, товариство «Друкарь» випустило серію з 10 малюнків відомих українських художників на поштових картках, які були надруковані у Бельгії. Під редакцією В. Модзалевського, за участю К. Широцького, М. Біляшівського, Д. Щербаківського готувалося 2-х томне велике видання «Український старовинний портрет». Воно містило вступну розвідку з історії українського портретного живопису, 200 репродукцій портретів, короткі статті-біографії до кожного з них⁴⁰. 18 листопада був затверджений статут кооперативного видавничого товариства «Культура», яке спеціалізувалося на виданні підручників, а також шкільного приладдя, малюнків, іграшок для потреб української школи⁴¹.

У кінцевому підсумку зазначимо, що українці разом з усіма мешканцями Києва вітали Добровольчу армію як визволительку від більшовиків, але зважаючи на ідеологію та політичний курс білої влади, не стали її прихильниками. Політику білих вони оцінювали цілком об'єктивно, тому ілюзії щодо неї швидко розвіялися. Українці Києва змогли протиставити відверто антиукраїнському режимові громадську ініціативу, завдяки якій українське життя у місті тривало. Звичайно, про політичну діяльність, пропагандистські акції не могло бути й мови, національне життя обмежувалося культурно-освітньою сферою. Свою доволі активну громадську роботу українські кола спрямували на підтримку освіти й культури, яким політика білої влади загрожувала занепадом.

---

⁴⁰ Промінь. — 1919. — 1 (14) листопада.

⁴¹ Слово. — 1919. — 9 (22) листопада.

Завдяки цьому українська освіта утримувалася на громадські кошти, діяли видавництва, театри, хорові колективи тощо. За часів революції певні трансформації відбулися у суспільній свідомості. Національні домагання українців частина російської громадськості тепер вважала цілком справедливими.